

УДК 811. 161. 2'271 : 373. 3

Леся ЛУЖЕЦЬКА,

*старший викладач кафедри філологічних дисциплін
та методики їх викладання у початковій школі Дрогобицького
державного педагогічного університету
імені Івана Франка (Україна, Дрогобич) lesya. luzhetska@mail. ru*

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МОВНИХ ОДИНИЦЬ РІЗНИХ РІВНІВ У ПРОФЕСІЙНОМУ МОВЛЕННІ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті йдеться про культуру професійного мовлення вчителя початкової школи як основу його загальної культури; зазначено, що висока культура мовлення педагога є основою його успішної професійної діяльності, передумовою формування духовної культури, досягнення успіху в кар'єрному зростанні; підкреслено, що культура мовлення вимагає від мовця доречного вибору тих мовних одиниць, які найбільшою мірою відповідали б конкретній мовленнєвій ситуації. Наголошено на особливостях уживання мовних одиниць різних рівнів у мовленні вчителя; проаналізовано погляди окремих учених на ті чи ті мовні одиниці та особливості їх використання у мовленні; зроблено висновок про те, що культура професійного мовлення має національне й соціальне значення.

Ключові слова: професійне мовлення, культура професійного мовлення, мовні одиниці різних рівнів, комунікативна ситуація, учитель початкової школи.

Лім.9.

Lesya LUZHETSKA,

*Senior teacher, Department of philological sciences
and techniques of teaching in elementary school,
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine,
Drohobych) lesya.luzhetska@mail.ru*

PECULIARITIES OF SPEECH UNITS' USAGE OF DIFFERENT LEVELS IN PROFESSIONAL SPEECH OF A PRIMARY SCHOOL TEACHER

The article deals with the professional speech culture of a primary school teacher. Speech culture demands from a speaker to use correct and appropriate speech units which will be corresponding to this or that communicative situation. Perfect knowledge of different levels speech units, ability to use the most needful one in a concrete speech situation can be achieved only by a person who has a huge words vocabulary, knows main literary norms of a language and has diverse syntactic speech. If a speaker has limited words vocabulary, uses words in unusual meanings, etc, he cannot present himself as a literate.

Object of the article is to analyze the peculiarities of speech units' usage of different levels in professional speech of a primary school teacher based on the worked up literature and own observations over the oral speech process.

Based on researches towards a problem of professional speech of a primary school teacher the following conclusion is made: professional speech culture makes basis of a general teacher's culture, his successful professional activity. Exceptional meaning in formation and improvement of professional speech of a primary school teacher has the ability to use speech units of different levels, choose among them that one which is the most suitable for a concrete situation. However, in spite of numerous researches towards the problem of different levels speech units' usage in a professional teacher's speech, this problem needs further well-grounded researches.

Key words: professional speech, professional speech culture, speech units of different levels, communicative situation, primary school teacher.

Ref. 9.

Леся ЛУЖЕЦКАЯ,

старший преподаватель кафедры филологических дисциплин и методики их преподавания в начальной школе Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч) lesya. luzhetska@mail. ru

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ РАЗНЫХ УРОВНЕЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕЧИ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

В статье говорится о культуре профессиональной речи учителя начальной школы как основе его общей культуры; указано, что высокая культура речи педагога является основой его успешной профессиональной деятельности, предпосылкой формирования духовной культуры, достижения успеха в карьерном росте; подчеркнуто, что культура речи требует от говорящего уместного выбора тех или иных языковых единиц, в наибольшей степени отвечающих конкретной речевой ситуации. Отмечено особенности употребления языковых единиц разных уровней в речи учителя; проанализированы взгляды отдельных ученых на те или иные языковые единицы и особенности их использования в речи; сделан вывод о том, что культура профессиональной речи имеет национальное и социальное значение.

Ключевые слова: профессиональная речь, культура профессиональной речи, языковые единицы разных уровней, коммуникативная ситуация, учитель начальной школы.

Лит. 9.

Постановка проблеми. Культура мовлення вимагає від мовця правильного, доречного вибору мовних одиниць, які повною мірою відповідали б тій чи тій комунікативній ситуації. Досконалим володінням мов-

ними одиницями різних рівнів, умінням використовувати найпотрібнішу з них у конкретній мовленнєвій ситуації відзначається тільки той, хто має багатий словниковий запас, добре володіє основними нормами літературної мови, чие мовлення синтаксично різноманітне. Якщо ж мовець має обмежений запас лексики, вживає слова у не властивих для них значеннях, «пересипає» мовлення просторічними словами, діалектизмами, вульгаризмами, жаргонізмами тощо, він не може презентувати себе оточенню як грамотну особистість, а відтак не може сподіватися на успіх у спілкуванні з іншими людьми.

Нові пріоритети й цінності розвитку українського суспільства на сучасному етапі, інтеграція України в європейський освітній простір підвищують вимоги до культури взаємин між людьми, пробуджують у громадян інтерес до культури мовлення й культури спілкування. З огляду на це актуалізується проблема формування мовленнєвої культури особистості як особливого показника її індивідуальності й неповторності.

Рівень мовленнєвої культури людини залежить від її обізнаності з національним мистецтвом, з історією культури народу, історією його мови... Культуру мовлення формує запас знань, любов до рідної мови, прагнення до самовдосконалення... Не можна вбачати в культурі мовлення потребу й обов'язок людей лише так званих інтелігентних професій – байдужа до власного мовлення людина (яку б посаду вона не займала) не може претендувати на повагу. Заперечення викликає й нігілістичне ставлення до рідної національної мови – хто не поважає своєї мови, той не може щиро поважати мови іншого народу, той не здатен ані зернини додати до національної культури [2, 201].

У суспільстві існує потреба в конкурентоздатних, висококультурних і комунікативно компетентних учителях нової генерації, які володіють культурою професійного мовлення, здатні ефективно спілкуватися в різних життєвих ситуаціях та, крім цього, професійно компетентні в процесі розвитку мовленнєвих умінь і навичок молодших школярів [5,43].

Аналіз досліджень. У теорії й практиці навчання мови в центрі уваги відомих дослідників були і є сьогодні різні аспекти досліджуваної проблеми. Передусім здійснюється дослідження мови як системи мовних явищ, аналізується природа мовлення, спілкування, висвітлюється сутність культури мовлення тощо. Цим та іншим питанням присвятили і присвячують свої праці такі вчені, як Б. Антоненко-Давидович, Н. Арутюнова, Н. Бабич, І. Білодід, Л. Булаховський, Б. Головін, С. Єрмоленко, М. Плющ, Я. Радевич-Винницький, Ф. Бацевич та ін.

Не менш важливими є і лінгводидактичні основи навчання української мови, мовленнєвий розвиток особистості. Саме на ці аспекти до-

сліджуваної проблеми звертали й звертають особливу увагу Л. Варзацька, А. Богуш, В. Кононенко, Л. Мацько, В. Мельничайко, М. Пентилюк, Л. Скуратівський, М. Стельмахович, О. Хорошковська та ін.

На думку Н. Бабиш, кожен учитель повинен володіти здоровим, неупередженим відчуттям мови (без примітивізму, пуризму), постійно стежити за змінами, які відбуваються в нормах вимови, наголошування, слововживання... Треба вміти самому і навчити учнів уважно читати наукову, публіцистичну, художню літературу. Неможливо весь педагогічний шлях пройти тільки з багажем, набутим у стінах вузу [1, 26].

Однак, як зазначає С. Дубовик, незважаючи на значну зацікавленість сучасних дослідників проблемою розвитку комунікативної компетентності, не до кінця з'ясованим залишається питання формування культури професійного мовлення у педагогів. Зокрема, нагального подолання потребують суперечності між вимогами сучасного суспільства щодо культури професійного мовлення вчителів і реальним рівнем їхньої комунікативної компетентності [5, 44].

Мета статті – на основі опрацьованої літератури, а також власних спостережень за процесом усного мовлення проаналізувати особливості використання мовних одиниць різних рівнів у професійному мовленні вчителів початкової школи, наголосити на необхідності правильного використання цих одиниць.

Виклад основного матеріалу. Вищим рівнем професійного мовлення є його культура. Культура професійного мовлення має національне й соціальне значення: вона забезпечує високий рівень мовленнєвого спілкування, ефективне здійснення всіх функцій мови, ошляхетнює стосунки між людьми, сприяє підвищенню загальної культури особистості та суспільства загалом [5, 44].

Опановуючи культуру професійного мовлення, необхідно пам'ятати, що володіння фонетикою і граматикою рідної мови в ідеалі має бути стовідсотковим, а лексикою – значно більшим, ніж на 100 %. Без цього неможливо говорити про культуру мовлення. Мовлення – «це завжди вибір із більшого чи меншого числа альтернативних одиниць мови, які можуть бути використані мовцем для певної мети» [8, 84].

Скажімо, щоб попросити вибачення, мовець може вибрати з чималої парадигми стандартних формул таку, яка в конкретній ситуації дозволяє йому, мовцеві, досягти бажаного результату. Можна перепросити так: *Вибач (те) (мені)!*; *Пробач (те) (мені)!*; *Вибач (те), будь ласка!*; *Прошу вибачення (пробачення)!* тощо. Отож з усього багатства етикетних формул вибачення, наявних у сучасній українській літературній мові, кожен мовець (у тому числі, й учитель) може вибрати ту, яка, на його думку,

найдоречніша в конкретній мовленнєвій ситуації. Однак під час уживання загальноприйнятих формул вибачення існує таке застереження: дієслова *вибачати, пробачати, простити* мають при собі залежні слова у формі давального, а не знахідного відмінка, наприклад: *вибачте (пробачте, простіть) (кому?) мені (нам, йому, їй, сестрі, Петрові тощо)*. Отож говорити і писати *вибачте (пробачте, простіть) (кого?) мене, нас, Петра* тощо не можна, оскільки це серйозне порушення норми, зумовлене впливом російської мови, в якій звучить: *извините меня (его, нас)*.

У використанні мовних одиниць різних рівнів потрібно пам'ятати про кожен складову комунікативної ситуації: *хто – кому – що – чому – для чого – де – коли*. Це означає, що слова і вирази, доречні в одній ситуації, можуть виявитися зовсім недоречними в іншій. Так, усім відомо, що українська мова багата на слова зі зменшено-пестливим значенням (це слова різних частин мови – іменники, прикметники, дієслова, прислівники), якого їм надають суфікси здрібнілості.

Однак, говорячи про пестливість, ласкавість, необхідно застерегти від захопленості зменшено-пестливими формами. Дехто з учителів початкових класів і вихователів дошкільних закладів предмети шкільного вжитку називає *книжечка, сторіночка, ручечка...* Для підкреслення ознак предметів вони вдаються до слів типу *малесенький, білесенький* тощо. Даремно так роблять. Мовлення дитячих наставників не повинно зводитись до сюсюкання. Щоправда, таке твердження може викликати запитання: так що, зменшено-пестливими формами взагалі забороняється користуватися? Зовсім ні. *Маленький, біленький, новенький* та інші – повноправні слова. Було б зухвало закликати до вилучення їх з ужитку, адже вони знані в усній народній творчості, у творах про дітей і для дітей. Вони припустимі в мовленні вчителів і вихователів. Одне лише уточнення: уживання таких форм бажане там, де воно викликане ситуацією, де воно стилістично виправдане [4, 3].

Небажаними звороти на зразок *дороженькі українці, всенький світ* та ін. Вони звучать надто сентиментально, неприродно. Набагато краще, переконливіше сказано: *«Дорогі українці! Сьогодні ми з вами переживаємо нелегкі часи. Та нехай весь (увесь) світ нам заздрить: ми – вільні!»*.

Не є окрасою мовлення, а отже, її не характеризують мовця (тим більше – вчителя) як інтелектуально розвинену, культурну особистість згубілі, примітивні вислови на кшталт *будь здоров і не кашляй, без півлітра не розбереш, раз плюнути, ні в зуб ногою* та ін. У конкретній мовленнєвій ситуації, для передачі певної думки, вчитель мусить вибрати з-поміж мовних одиниць ту, яка дозволить йому висловитися грамотно, влучно, пристойно, не принижуючи співрозмовника. Та іноді, намагаючись бути до-

тепним, мовець послуговується наведеними і подібними до них фразами, не завжди усвідомлюючи, що вони псують мовлення, знижують якість висловлювання, та й загалом свідчать про низьку мовну культуру людини.

Лексикою та фраземікою у своєму мовленні «керує» мовець, маючи змогу вибирати слова і сталі звороти. Граматика ж «керує» мовцем. У граматиці вибір значно вужчий, ніж у лексиці, й мовець, уживши слово в певній формі, змушений припасовувати до неї інші слова [9, 36]. Ще стародавні римляни говорили, що граматиці підкоряються навіть імператори.

Наприклад, звертаючись до людини, можна сказати: *добродію, пане, чоловіче, друже* і т. ін., проте це слово має бути вжите у кличному відмінку, а залежні від нього слова узгоджуються з ним у роді, числі й відмінку, напр.: *Шановний добродію!* (а не *Шановна добродію!*). Такий закон української граматики, якого потрібно неухильно дотримуватися, якщо хочемо, щоб наше мовлення було грамотним і справляло на співбесідника приємне враження.

Учитель початкової школи, звертаючись до своїх вихованців, мусить також пам'ятати про цю граматичну особливість рідної мови – вживати імена у кличному відмінку. Педагог може звертатися до учнів так: *Михайле, Михайлику* і *Михасику* (тільки не Михайло, Міша тощо), *Петре* і *Петрусику* (тільки не Петро, Петя, Петю), *Василію* і *Васильку* (не Василь і не Вася), *Маріє, Марічко, Марійко* (але не Маша). Щодо чоловічих імен *Олег* та *Ілля*, то вони у кличному відмінку звучать так: *Олегу (Олеже), Ілле*. Учитель має уникати у своєму мовленні помилкових висловлювань на зразок: «*Сергій, підійди до мене*» (треба – *Сергію*), «*Де ти, Маринка, вчора була?*» (правильно – *Маринко*).

Уживання імен, а також по батькові у називному відмінку в українській мові вважається порушенням граматичної норми, тобто тут вибір один – уживання в кличному відмінку. Звертаючись правильно до дітей, учитель тим самим спонукає їх звертатися до нього також правильно, ставлячи ім'я і по батькові у формі кличного відмінка, наприклад: *Оксано Віталіївно, Романе Петровичу, Миколо Олександровичу, Наталіє Зіновіївно*.

Багата на синоніми українська лексика і барвиста фраземіка дають мовцеві змогу для оптимального вибору відповідних одиниць у мовленні. Проте воно, з одного боку, не повинно бути перенасичене спеціальними термінами, афоризмами, крилатими словами, а з іншого – надмірно «розчиненим», водянистим, коли багато наговорено, а сказано мало або нічого. У мовленні, зокрема в слововживанні, належить повсякчас пам'ятати про міру, не забуваючи, що для різних людей, з якими доводиться контактувати, міра не може бути однаковою [9, 34].

Скажімо, на означення процесу говоріння в українській мові існує цілий синонімічний ряд, до складу якого, окрім стрижневого слова, входять такі: *говорити* – *розмовляти* – *балакати* – *базікати* – *ректи* – *паякати* – *варнякати* – *цвенькати* – *шваркотати* – *теревені правити* та ін. Мовець повинен уміло і вдало використовувати кожне із цих слів-синонімів у конкретній мовленнєвій ситуації, намагаючись не образити співрозмовника. Так, учитель, роблячи зауваження учням, може сказати: «*Не розмовляйте*», «*Перестаньте говорити (розмовляти)*» тощо. Однак, уживаючи такі слова із цього синонімічного ряду, як (*не*) *паякайте*, (*не*) *цвенькайте*, педагог ризикує принизити учнів, поставити їх у незручне становище перед однокласниками. А це завжди боляче. Тож учителеві доводиться вибирати з-поміж кількох мовних одиниць такого рівня ту або ті, що є найбільш нейтральними і виправданими в конкретній ситуації.

Під впливом інших мов часом відбувається сплутування синонімів. Приміром: «*Мій син на таке не здібний*» і «*Молоді виявилися здатними*» учнями своїх батьків та дідів». *Здібний* і *здатний* у наведених прикладах треба поміняти місцями, слово *здібний* означає «*талановитий*», а *здатний* – «*спроможний на щось*». Помилка у вживанні цих слів зумовлена тим, що в російській мові обидва значення передаються одним словом – *способный* [7, 67]. Тож і вчитель у своєму мовленні не повинен допускати подібних помилок, вибираючи з пари слів *здібний* і *здатний* те, яке відповідає конкретному висловлюванню.

Послуговуючись паронімами, необхідно передусім добре знати значення потрібного слова. Скажімо, слова *дружний* і *дружній* відрізняються лише однією буквою на письмі, значення ж їх абсолютно різне. За словником паронімів, *дружний* (-а, -е) – це *згуртований, одностайний*, напр.: *дружний народ, дружний клас, дружна сім'я; дружній* (-я, -є) – *доброзичливий, прихильний, дружлюбний*, напр.: *дружній візит, дружня країна, дружнє слово* [3, 67]. Тож помилково звучить з уст учителя фраза: «*Ваш клас дружній*», якщо мається на увазі – *згуртований*. У цьому та подібному до нього випадках доречним є уживання слова *дружний*.

Потрібно бути уважним під час використання слів-паронімів *уява* й *уявлення*. Іноді мовець може припуститися помилки у вживанні цих слів, думаючи, що вони мають однакове значення. Але хоч ці слова і походять від одного кореня, проте значення мають різне. *Уява* – це фантазія, здатність образно створювати або відтворювати щось у думках; *уявлення* – це розуміння, знання чогось. Тож кожен мовець, а вчитель передусім, мусить вибрати потрібне слово, щоб не спотворити висловлену думку. Скажімо, звертаючись до учня, педагог говорить: «*Ти повинен мати уявлення про це мовне явище*», «*Ось твоя уява малює весняний ліс*». Помилковими є

висловлювання: «Ви не маєте про це жодної уяви» (треба *уявлення*), «У вас багате *уявлення*» (треба *уява*).

Неприпустимим є уживання в мовленні педагога позалітературних елементів. «Не вживаймо паразитизмів *тіпа* і *кароче*... Якщо *тіпа* – не паразитизм, а помилково вжите суржикове слово, заміняймо його на такі: *ніби, на зразок, мовляв*. Суржикове *кароче* в українській мові має відповідники: *словом, одне слово, одним словом, отже, отож, годі, досить, менше з тим*» [6,54]. Як бачимо, в українській мові є цілий арсенал мовних одиниць різних рівнів, з-поміж яких завжди можна вибрати ту, яка найбільше «пасує» до конкретної мовленнєвої ситуації. Отож немає жодної потреби користуватися нелітературними одиницями, які тільки псувають мовлення і створюють негативне враження про людину, що захоплюється ними у своєму мовленні.

Учитель – особлива професія. І який би настрій не був у нього після розмови з адміністратором чи з нетактовним батьком, у клас він мусить увійти вільним від цих вражень... Творча, ділова, емоційно динамічна обстановка в класі потребує різноманітного, чистого, емоційно-експресивного (нейтральність теж входить у це поняття) мовлення. Тут треба остерігатися слів-паразитів і лексичних покручів, напр.: *ну, так от, так би мовити, значить, так сказати*; мовних штампів на зразок: *червоною ниткою, у душі часу, посів належне місце* та ін. Багатство й різноманітність мовлення учителя – джерело збагачення мови учня... Учитель не сміє помилятися, бо виправити враження про фаховий рівень знань, про загальну ерудицію важко (краще утриматись від експромтів у відповідях на запитання, якщо є хоч найменший сумнів щодо їх точності) [1, 28].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. На основі наукових досліджень проблеми професійного мовлення вчителя початкової школи, а також власних спостережень за процесом усного мовлення доходимо висновку, що культура професійного мовлення становить основу загальної культури сучасного педагога. Доведено, що висока культура мовлення вчителя є основою його успішної професійної діяльності, передумовою формування духовної культури, досягнення успіху в кар'єрному зростанні. Неабияке значення у формуванні та вдосконаленні культури мовлення вчителя початкової школи має (і ми спробували довести це своїм дослідженням) уміння послуговуватися мовними одиницями різних рівнів, вибрати з-поміж них ту, яка найбільш точно відповідає конкретній мовленнєвій ситуації. Однак, незважаючи на численні наукові доробки в аспекті проблеми уживання мовних одиниць різних рівнів у професійному мовленні вчителя, ця проблема потребує подальших ґрунтовних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення / Н.Д.Бабич. – Львів: Світ, 1990. – 232 с.
2. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови / Н.Д.Бабич. – Львів: Світ, 2003. – 432 с.
3. Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А. Словник паронімів української мови / Д.Г.Гринчишин, О.А.Сербенська. – К.: Рад. шк., 1986. – 222 с.
4. Дорошенко С.І. Культура усного мовлення: граматичний і синтаксичний аспекти / С.І.Дорошенко // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2010. - № 7. – С.3-8.
5. Дубовик С. Культура професійного мовлення як складник педагогічної культури вчителя / Світлана Дубовик // Українська мова і література в школі. – 2014. - № 5. – С. 43-46.
6. Захарків О. Найголовніші поради з культури українського мовлення / Захарків Олександра // Педагогічна думка. – 2010. - № 1. – С.53-59.
7. Пономарів О. Українське слово для всіх і для кожного / Олександр Пономарів. – Київ: Либідь, 2013. – 360 с.
8. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Ярослав Радевич-Винницький. – Львів: В-во «СПОЛОМ», 2001. – 220 с.
9. Стахів М. Український комунікативний етикет / Марія Стахів. – К.: Знання, 2008. – 245 с.

REFERENCES

1. Babich N. D. Osnovy kultury movlennia / N. D. Babich. – Lviv: Svit, 1990. – 232 s.
2. Babich N. D. Praktychna stylstyka i kultura ukrainskoi movy / N. D. Babich. – Lviv: Svit, 2003. – 432 s.
3. Hrynchyshyn D. H., Serbenska O. A. Slovyk paronimiv ukrainskoi movy / D. H. Hrynchyshyn, O. A. Serbenska. – K: Rad. shk., 1986. – 222 s.
4. Doroshenko S. I. Kultura usnogo movlennia: hramatychnyi I syntaktychnyi aspekty / S. I. Doroshenko // Vyvchajemo ukrainsku movu ta literaturu. –2010. – № 7. – S. 3-8.
5. Dubovyk S. Kultura profesiinoho movlennia yak skladnyk pedahohichnoi kultury vchytelia / Svitlana Dubovyk // Ukrainska mova i literatura v shkoli. – 2014. - № 5. – S. 43-46.
6. Zakharkiv O. Naiholovnishy porady z kultury ukrainskoho movlennia / Zakharkiv Oleksandra // Pedahohichna dumka. – 2010. - №1. – S. 53-59.
7. Ponomariv O. Ukrainske slovo dlia vsikh i dlia kozhnoho / Oleksandr Ponomariv. – Kyiv: Lybid, 2013. – 360 s.
8. Radevych-Vynnytskyi Ya. Etyket i kultura spilkuvannia / Yaroslav Radevych-Vynnytskyi. – Lviv: V-vo «SPOLOM», 2001. – 220 s.
9. Stakhiv M. Ukrainskyi komunikatyvnyi etyket / Mariia Stakhiv. – K: Znannia, 2008. – 245 s.